

**САЙПЕДИН ЫСАК,
КЕЛДИБЕКОВ БАКТЫБЕК ТОРОБЕКОВИЧ**
Ж. Балалсагын атындагы КУУ,
Эл аралык маданий алмашуу институту, Түндүк-Батыш педагогикалык университети

**САЙПЕДИН ЫСАК,
КЕЛДИБЕКОВ БАКТЫБЕК ТОРОБЕКОВИЧ**
КНУ им. Ж. Баласагына, Институт международного культурного обмена, Северо-Западный
педагогический
университет

**CAIFUDING YISHAKE,
KELDIBEKOV BAKTYBEK TOROBEKOVICH**
KNU J. Balasagin, Institute of International Cultural Exchange, Northwest Normal University

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТИЛДИК ТЫЙЫМДАР ЖӨНҮНДӨ ИЛИКТӨӨ

ДИСКУССИЯ О ТАБУ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

DISCUSSION ON KIRGHIZ LANGUAGE TABOOS

Аннотация: Тилдик тыйым болсо тыйымдын манилүү бир курамы болуп анынокшобогон тилдердеги маданияттык маниси, түрлөрү жана пайда болуу себептери ар башка.

¹ 基金项目：基于《国际中文教育中文水平等级标准》的吉尔吉斯斯坦高校本土中文教材建设—口语教材编写（YHJC22YB088）。

Кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдардын түрлөрү ар түрдүү ары мол маздундуу. Негизинен мал-чарбага байланыштуу тилдик тыйымдар, аш-тамакка байланыштуу тилдик тыйымдар, тууганчылык атоого байланыштуу тилдик тыйымдар, түскө байланыштуу тилдик тыйымдар, оруу-сыркоого жана өлүмгө байланыштуу тилдик тыйымдар, физиологиялык жана жыныстык иштерге байланыштуу тилдик тыйымдар, негизги майрамдарга, эрежелерге, ишенимдерге же каада-салттарга байланыштуу тилдик тыйымдар, төрөткө байланыштуу тилдик тыйымдар жана сөз сүйлөө адебине байланыштуу тилдик тыйымдар сыяктуу топтору бар болуп алардын пайда болушу кыргыздардын кылымдардан бери жашоосунда жыйынтыктаган турмуштук тажирийбасынын жемиши менен, жашоо шарт-жагдайы, диндик ишеними, идеологиясы, салт-санаасы жана элдик этикасы менен тыгыз байланышта. Тилдик тыйымдарды иреттеп талкуу кылуу элдик маданиятты, философияны, тарбияны түшүнүүдө, жайылтууда, окшобогон элдер ортосунда тоскоолсуз байланыш түзүүдө жана экинчи тилди үйрөтүүдө белгилүү маниге ээ.

Аннотация: Языковое табу является проявлением табу, и его культурная коннотация, тип и происхождение варьируются от языка к языку. В киргизском языке существует множество типов языковых табу, в основном включая табу на скот, пищевые табу, титулы, цвета, болезни и смерть, физиологические и сексуальные табу на жизнь, а также крупные фестивали, этикет, верования или обычаи, табу на роды и этикет речи. Их формирование тесно связано с образом жизни, условиями жизни, религиозными верованиями, идеологией, традиционной культурой и национальной моралью, воспитанием киргизского народа на протяжении веков. Сбор и систематизация табуированных материалов по народным языкам имеет значение для понимания народной культуры, философии, нравственного воспитания, создания беспрепятственного взаимодействия между различными этническими группами и преподавания как второго языка.

Abstract: Language taboo is a manifestation of taboo, and its cultural connotation, type and origin vary from language to language. There are different many types of language taboos in Kirghiz, mainly including livestock taboos, food taboos, titles taboos, colors taboos, illness and death taboos, physiological and sexual life taboos, also major festivals, etiquette, beliefs or customs taboos, childbirth and speech etiquette taboos. Their formation is closely related to the way of life, living conditions, religious beliefs, ideology, traditional culture and national morality, education of the Kirghiz people over the centuries. Collecting and organizing taboo materials on folk languages is of value in understanding folk culture, philosophy, moral education, and creating unimpeded interaction between different ethnic groups and teaching as a second language.

Негизги сөздөр: тилдик тыйым; кыргыз тили; маданият; этика; фактор **Ключевые слова:** языковое табу; Киргизский; Культура; Этика; генезис **Keywords:** language taboo; Kirghiz; Culture; Ethics; genesis

I Тил тыйымы жана кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдардын маданияттык мааниси

Тилдик тыйым жалпы лингвистик кубулуш болуп саналат. Ар кандай өнүгүү тарыхынан улам ар кандай өлкөлөр, диний ишенимдер, маданият фонунда ар кандай тил тыйымы пайда кылат. Бир аймактагы тил тыйымы социалдык топко катышкан адамдардын жашоосун жана психологиялык абалын, тарбиясын чагылдыра алат. Кыргыздар дүйнөдөгү эң байыркы элдердин бири болуп саналат жана тарых бою укмуштуудай маданиятты жараткан. Байыркы убактан тартып азыркы убакка чейин кыргыз элинин ар кандай тыйымдары жана тил тыйымдары болгон. Азыркы кыргыз тилинде сүйлөгөндөр негизинен ислам динин карманышат, шаманизм, тотемдик сыйынууга ишенишет. Ошондуктан ар кандай мезгилдердин социалдык жана маданияттык чөйрөсү окшош болгондуктан түрдүү жана көп мазмундуу тилдик тыйымдар калыптанган. Буларды чоң жагынан заттык, аң-сезимдик тилдик тыйымдар деп бөлүүгө болот.

Кыргызстан менен Кытай эли ынак коңшу мамлекеттерден болуп эки мамлекет дипломатиялык байланыш орноткондон бери байланышы барган сайын жакын болуп баратат. Эки өлкө ортосундагы гуманитардык катташ күн санап коюу болууда. Эки өлкөдөн бир-бирине баруучу кишилер жыл сайын көбөйүп жатат. Ал эми эки тил ортосундагы айрымалыкты байкап тил жагынан тоскоолсуз мамле куруу манилүү бир жумуш саналат. Тилдик тыйымды тактап билүү болсо тил аркалуу байланышуудагы манилүү изилдөө куну бар болгон тема болуп тилдик тоскоолдуктарды жоюуда маанилүү роль ойнойт. Төмөндө биз эл арасынан жыйнаган тилдик тыйым материалдарын байланыштуу изилдөөлөр негизинде топторго бөлүп, алардын маданияттык мааниси жана пайда болуу себептери жөнүндө тиешелүү талкуу жүргүзөбүз.

II Кыргыз тилиндеги тил тыйымы боюнча изилдөөлөр

Азыркы учурда кыргыз тил тыйымы боюнча изилдөөлөр абдан аз жана чаржайыт болуп тереңдеп изилдөө алгачкы баскычта турат. Эл ичиндеги тыйымдарды айрыкча тилдик тыйымдарды чогултуп түрлөргө бөлүп алардын маданияттык мааниси боюнча талдоо жүргүзгөн илимий эмгектер жокко эсе. Кытай жана орус тилдеринде тилдик тыйым изилдөөлөрү жөнүндө маалымат мол. Эки тилде да көптөгөн байланыштуу монографиялар, макалалар, окуу куралдары жана сөздүктөр пайда болгон. Бул изилдөөлөр кыргыз тилиндеги тили тыйымын изилдөө үчүн теориялык негизди жана изилдөө ыкмаларын камсыз кылат. Төмөнө биз кыргыз тилиндеги тилдик тыйым изилдөөлөр жөнүндө учкай маалыматты беребиз:

Окумуштуу Сапарбаев өзүнүн «Кыргыз лексикасы жана сөз айкаштары» деген китебинде тилдик тыйым тууралуу жалпы маалымат берет. Окумуштуу В.О.Орозбаева жана А.А.Капаровалардын «Кыргызско-алтайские параллели в поверьях и табу», «Табуирование имен у кыргызов» деген макалаларында айрым-айрым кыргыз тилиндеги атоо жактагы тилдик тыйымдарды салыштырып талкуу жасаган.

Советтер Союзунда кээ бир окумуштуулар кыргыз тилиндеги аялдарга байланыштуу тыйым каада-салттарын изилдешкен, булардын ичинде Дыенкованын (1927жыл) «Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов», А.Н.Самойловичтин (Петроград 1915жыл) «Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины» Лауде-Циртаутас И. (1974.Но 4) «К вопросу о табу и эвфемизмах в казахском, киргизском и узбекском языках» деген макалалардын баары Кыргыз тилдик тыйым жана эвфемизмдерин изилдөө боюнча болгон. Мындан тышкары, Бектенова Айданын «Кытай жана Кыргыз тилдериндеги тыйымдар жана эвфемизмдерди салыштырмалуу изилдөө» (2017) деген эмгеги кыргыз тилдик тыйымына байланыштуу мазмунду талкуулап, кытай жана кыргыз маданиятынын мазмуну боюнча салыштырмалуу изилдөөлөр үчүн теориялык негиз берет.

Кытайдагы кыргыздардын тилдик тыйым боюнча изилдөөлөрү арналуу темада кол салып изилденбей келе жатат да эл арасындагы бул боюнча материалдарды чогултуу ошол бойдон калууда. Бул темабыз менен түздөн-түз байланышы бар изилдөөлөр жокко эсе, тиешелүү изилдөөлөр "Тил жана котормо" (Кыргыз жазуусунда) журналдарынын (1982-2012) жыйнагында, "Кыргыз тили жана маданияты", "Кыргыз элинин каада-салттары", "Кыргыз накыл сөздөрү", "Кыргыздардын элдик ишенимдери жана коом" сыяктуу кыргыздардын жөрөлгөлүү каада-салттарына, маданиятына арналган китептерде жана макал-лакаптар жыйнагында аздап чар жайыт изилдөөлөр же мисалдар байкалат.

Кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдардын көптөгөн түрлөрү бар, мазмуну бай болуп сандарга, түстөргө, ай-майрамдарга, күндөлүк жоосунга, ооруларга, өлүмгө, дене органдарга жана репродуктивдүү жүрүм-турумдарга ж.б.у.с. байланышат. Кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдардын изилдениши кытай тилиндегидей терең эмес, айрым окумуштуулар бул тууралуу учкай гана изилдөө менен токтоп калган. Буларды чогултуу жана классификациялоо, ошондой эле башка тилдердеги тилдик тыйым менен салыштырып изилдөө окшобогон элдердин тоскоолсуз байланыш түзүүсүндө абдан манилүү. Ошондуктан Кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдар боюнча талдоо жүргүзүүнү зарыл деп эсептейбиз.

III Кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдар жана алардын түрлөрү, маданияттык маниси

Кыргыз эли дүйнөдөгү башка элдер сыяктуу өзүнө жараша узун тарыхты басып өтүп албан маданияттарды жаратып дүйнө маданияттуулугуна тиешелүү салымын кошту. Бул маданияттуулуктун бири тыйым. Тыйымдар – элдик нормаларды камтыган элдин адеп- ахлактык тарбиясы, маданияты, элдин коомдук, саясий, экономикалык көрсөткүчү. Алар адамдын айлана-чөйрөгө, өз ара жана дүйнө менен карым-катнаштарындагы көз караштарынын философиялык туундулары, көп кылымдык тажрыйбаларынын натыйжасы.

Тилдик тыйым болсо тыйымдын манилүү бир түрү болуп ага байланышкан маданият аспектери бир кыйла көп. Кыргыз тилинде тилдик тыйымды жаман болот же болбосо андай кылба деп айтат.

1. Мал-чарбага байланыштуу тилдик тыйымдар

Барыбызга белгилүү болгондой кыргыз эли узак тарых мезгилдеринде жайлоо маданиятында болуп төрт түлүктү асырап жашоо өткөзгөндүктөн Кыргыз тилинде малчарбачылыкка байланыштуу сөздүк кор абдан арбын. Ушуга жараша малчарбага байланыштуу тилдик тыйымдар кездешет. мисалы, Мал төлдөгөндө санаса жаман болот, жоголуп же өлүп калат деп тыйым кылышкан. Мал-чарбаны санап бүткөндө болсо ‘түгөдү’ деп айтуу тыйым кылынат да ‘байыды’ деп айтылат. Мал-чарбалар семиргенде же көзгө жарамдуу болуп көрүнгөндө ‘абдан семирптир’ же ‘кандай гана келишкен кочкор же бука’ дегендей сөздөрдү айтуу тыйым кылынат. Муну элдик тилде ‘сүйлөнүү’ деп аташат да мал- чарбаларга сүйлөнүү тыйым кылышат. Эгер ошентип сүйлөнүп калса ошол мал-чарбага көз тийип өлүп же ооруп калат да малчыга зыян болот деп каралат. Мында тилдик тыйым болсо белгилүү шартта сандарды айтуудан тыйылуу кылынат. Мышык же ит тууганда аларды түздөн-түз ‘тууду’ деп айтуу тыйым кылынат да мышык үчүн ‘асландады’, ит үчүн ‘күчүктөдү’ деп айтуу керек болот.

2. Аш-тамакка байланыштуу тилдик тыйымдар

Кыргыз эли тамак ичкенде бок сийдикке байланыштуу балит сөздөрдү сүйлөө, чочко, каман сыяктуу адал болбогон жандуулардын атын атоо же ошого байланыштуу темада сүйлөө тыйым кылынат. Эгер ошондой болсо, башкалар депрессияга кабылып, тамактана албай калышы мүмкүн. Мунун көбү анын диний маданияты менен байланыштуу болушу мүмкүн. Ысылам дининде мусулмандар үчүн чочко арам жандуу болуп саналат. Бир жагынан бул жандуунун жашоо тазалыгынан ушундай тыйым кылынган болуш керек. Бул түрдөгү тыйым диний ишеним жана сөз сүйлөө эрежеси менен байланышта болуп тазалык үчүн пайда болгону байкалат. Мындан башка аш-тамакка жакшы жасалбай калыптыр, мындай болуп калыптыр деп сын сөз айтуу тыйым кылынат. Бул кыргыздарда аш-тамакты кадырлоо адебинен улам ушундай айтылган.

3. Тууганчылык атоого байланыштуу тилдик тыйымдар

Кыргыз тилинде тилдик тыйымдардын ичинде тууганчылык атоого байланыштуу тилдик тыйымдар өзгөчө орунда турат. Бул түрдүү тилдик тыйымдар болсо маданияттык түзүм негизинде пайда болгону айтылып келет. кыргыз тилинде муну ‘ат тергөө’ деп атайт. Мисалы, колукту күйөөсүнүн, кайын журтундагы туугандарын аттарын түз айтпай тергеп урматтап, улуулап жагымдуу кылып аталат. Күйөсү үчүн ‘баланчанын атасы’, ‘биздин киши’, ‘биздин үйдүн кишиси’ деп тергейт. Кайната кайненелерин атынан айтпайт ‘атам’, ‘энем’ деп айтат. Кайнагаларын жасаган жумушуна же физиологиялык эрекчелигине жараша жакшы атоолор менен атайт да атынан айтуу тыйым кылынат. ‘мугалим агам’, ‘врач агам’, ‘комузчу агам’, ‘мерген агам’, ‘жыгаччы агам’ дегендей. Кайнисин адатта ‘жанагы бала’ деп кайын сиңдисин ‘жанагы кыз’ деп атынан айтпай тергейт. Ат тергөөдө жаман же терс мүнөздөмөлөр менен атабайт, мисалы, ‘семиз бала’, ‘кодо агам’, ‘кара бала’, ‘чоңбаш бала’ дегендей. Ал эми эреkte үчүн болсо бул түрдүү ат тергөө андай деле катааң эмес болот да кайната, каймене, кайынага, кайнежелеринен башка өзүнүн кичүүлөрдүн атын тергебесе да болот.

Мындан башка үйлөнүү үлпөтүндө да көптөгөн тилдик тыюулар бар, мисалы, үйлөнүү тоюнда колукту эркектин үйүнө келгенде, кайненеге колукту менен сүйлөшүүгө тыюу салынат. кайнене сүйлөбөй унчукпай отурууга тийиш. Бул келин менен кайнененин ортосунда муздак сөздөр же талаш-тартыштар болбошу керек дегенди билдирет. Эгерде бул учурда кайнене сүйлөсө, кайнене менен келиндин ортосундагы мамилелерге таасир этетип алардын ортосундагы мамилелер суук болот деп каралат.

Кыргыз эли муун тарбиясына эрекче мани берген эл болуп жаштар өздөрүнөн чоңдорду урматтап атынан айтпай ‘баланча ага’, ‘баланча эже’ дегендей сылык сүйлөөгө адаттанган. Улууларды ‘сен’ деп сенек сүйлөбөстөн ‘сиз’ деп чакырат. Башкалардын ‘төкөр’, ‘чолок’ дегендей терс мүнөздүү лакамдарынан атоого тыйым кылынат.

Атасы тирүү кезинде атасынын алдында баласын ‘балам’ деп айтуу, баласынын ‘атам’ деп айтуусу тыйым кылынат. Башкача айтканда атасы өзү жана баласы бир жерде болгондо баласын ‘балам’ деп айтышына, небиреси чоң атасынын алдында өз атасын ‘ата’ деп айтууга болбойт. Байыркы кезде кыргыздар тун баласын өздөрү бакпай чоң үйгө башкача айтканда атасынын үйүнө берип койгон салты болгон. Ошондуктан бул түрдүү тилдик тыйым пайда болгон болуш керек.

4. Түскө байланыштуу тилдик тыйымдар

Түскө байланыштуу көптөгөн тилдик тыйымдар бар. Кыргыз тилинде арам деп каралган ак түстүү жаныбарларды атоодо ‘ак’ сөзүн иштүү тыйым кылынат. Мисалы, ак ит деп айтпай ‘куу ит’ деп айтат; ак эшек деп айтпай ‘куу эшек’ деп айтат; ак түлкү же бөрү деп айтпай ‘куу түлкү же куу бөрү’ деп айтат; мындан башка кызыл түстөгү жылкыны же кызыл түстөгү итти айтууда ‘кызыл’ сөзү колдонулбайт да кызыл итти ‘сары ит’ деп кызыл жылкыны болсо ‘жээрде жылкы’ деп атайт. Бул түрдүү тилдик тыйым негизинен түскө(ак же кызыл түскө)табынуудан пайда болгон болушу керек. Анткени кыргыз элинин акылында ак түс ыйык түс деп каралат. Кыргыз элинин ак түскө сыйынуусу алардын кийимдеринде, баталарында, жашоо чөйрөсүндө чагылдырылышы мүмкүн. Кыргыз эли ак кийимдерди жакшы көрүшөт жана майрам учурунда ак кийим кийип жүрүшөт. Башкаларга батасын берүү үчүн ‘ак батаа’ деп аташат. Кыргыздардын карашында арам жандуулар ак түскө татыктуу болбогондуктан ‘куу’ сөзү колдонклат. Бүгүнкү күндө кыргыздын салтын билбеген жаштар тилдеги бул тыйымды унутушуп ‘ак’ сөзүн келсе-келбес колдонуша берет. Кызыл түс да кыргыздар ыйык билген түстөрдөн болгон.

5. Оруу-сыркоого жана өлүмгө байланыштуу тилдик тыйымдар

Эл арасында жаман мүнөздүү ооруулардын аты тергеле турганы байкалды. мисалы, айдиз жана рак кеселин түз айтпастан ‘жаман ооруу’ же ‘сакайбас ооруу’ деп тергешет. Чычкак ооруусун болсо ‘кара тумоо’ деп тергешет. Бул кыргыздардагы жамандыктан оолак болуу көз карашынан улам айтылган болуш керек. Кыргыздарда кандай темада сөз сүйлөсө ошого жараша натыйжа болот деп каралат. Жамандыкка сөздөрдү сүйлөсө жамандык алып келет, жакшылыкка байланыштуу сүйлөсө жакшылык келет деп карашат. Мунун далили эл арасында жакшы сөз жарым ырыс деген макал айтылат. Ошондуктан ооздон чыгуучу сөзгө байас болуп жакшы сөз сүйлөө адатталгандыктан жаман сөздөрдү сүйлөө тыйым кылынган.

Киши каза болгондо ‘өлдү’ деп түз айтпайт да баланча каза болуптур же көз жумуптур, кетип калыптыр деп тергешет. Батырларыд болсо курман болду деп бет-беделдүү киши болсо жарык дүйнө менен коштошту, түбөлүк уйкуга кетти деп тергешет. Кичинекей балдар каза болсо аны ‘чарчап калыптыр’ деп тергешет. Бир киши өлүм кабарын туугандарына жеткирип барган кабарчы алардын көнүн аяп ‘баланча өлүп кетти’ деп түз айтпастан ооруп калды же кокус бир зарыл жумуш болуп жатат деп алып келет. Өлүмдүү болуп олтурган кишилерге катуу сөз аутууга, жогоруу доошто сүйлөөгө, же өкүм берүүгө болбойт. Алардын көнүн аяп сылык мамледе болот, орой сүйлөө тыйым кылынат. Булар да жогоруда айтылгандай жамандыктан сактануу көз карашынан жана сылык сүйлөө адеп-ахлагынан пайда болгон.

6. Физиологиялык жана жыныстык иштерге байланыштуу тилдик тыйымдар

Кыргыздарда уяттуу сүйлөө катуу тыйым кылынат. Айрыкча улуулардын алдында же жат жыныстуулардын алдында уяттуу сөздөрдү айтууга болбойт. Жыныстык байланышка, жыныстык мүчөлөргө байланыштуу, алтургай жандуулардагы жупташуу темасындагы сөздөрдү айтуу тыйым кылынат. Эгер айтууга туура келсе түз айтпастан бирнерселерге окшотулуп сылгайтып айтылат. Мисалы, этек кир, ай көрүү, айлардын ооруусу дегендей. Эр -аял ортосундагы иштерди болсо төшөк басуу деп тергешет. Булардын пайда болушу да сүйлөө адебинен пайда болгон.

7. Негизги майрамдарга, эрежелерге, ишенимдерге же каада-салттарга байланыштуу тилдик тыйымдар

Мисал алсак, кыргыздардын манилүү майрамдарында, аш-тойлордо, жылдын башында, айдын башында, аптанын башталышында алтургай таң эртеңки убакыттарда жаман сүйлөө чектелет да жай тилде жакшы ай жакшы күндөрдө суук сөз айтуу, жаман сөз айтууга болбойт деп айтылат. Эртең менен жаман сөз айтуу тыйым кылынат. Жатаар кезде жакшы сөз айтылат, жаман сөз сүйлөө тыйым кылынат. Караңгыда ооруп калган кишиден ал-абал суроо чектелет. Караңгыда түш жоруу тыйым кылынат. Саламдашпай туруп сөз баштоого болбойт. Оозунду үшүтпө, оозунду куу чөп менен арчыба деп бирээр жамандык болгондо айтылат. Жолго чыгаарда жаман сөздөрдү айтууга болбойт. Жакшылык иштерди баштаганда мисалы, үй салып баштаганда, окуу баштаганда, көчкөндө ж.б.у.с. жакшы сөз айтылат да жаман сөз чектелет. Таза болбогон жерде(тоелет сыяктуу) сүйлөө, айрыкча улууланган, ыйыкталган сөздөр айтуу тыйым кылынат. Ушуга окшош эле ыйык жерлерде жаман сөздөрдү айтуу тыйым кылынат. Табийгат кубулуштарын жана жерди асманды каргап сөгүүгө болбойт. Макалдан ‘желдүү күнү сүйлөбө сөзүң текке кетет’ деп айтылат. Айрым изилдөөлөргө караганда тыйым примитивдүү адамдардын табият жөнүндөгү түшүнүгү менен байланыштуу, жана адамдын түшүнүгү терең болбогон абалда болгон этапта адамдар түшүнүксүз табигый кубулуштарды ар кандай мистикалык күчтөр менен байланыштырышат, ошондуктан ар кандай сыйынуулар жана ишенимдер пайда болгон, ошону менен тыйымдар да кошоо пайда болгон.

Конок күтүү эрежеси боюнча айтсак, Үйгө конок келгенде эмнеге келдиң, канча күн турасың деп сурабайт. Конокко даам бергенде ‘жейсиңби жебейсиңби’ деп сурабайт. Эл ичинде ‘коноктун алдына аш кой, эки колун бош кой’, ‘сурап бергенче уруп бер’ деп айтылат. Жана конокту ‘кел’ деп айтат, ‘кет’ деп айтпайт. Жатаар кез болгондо конокко ‘уктайлы’ деп түз айтпастан ‘эшик эликке чыгып келели’ деп айтат. Коноктуу абдан урматтайт, конок келсе үйгө береке келет деп билишет. Мындан башка келсе-келбес ант ичүү тыйым кылынат. Эгер ошонтсе ант уруп кетет да өзү каргашага кабылат деп аралат. Талаш-тартыш болуп жаткан жерде далилсиз, жүйөөсүз каралап сүйлөө тыйым кылынат. Калп айтууга тыйым кылынат. Бултоптогу тилдик тыйымдар кыргыздардагы негизги майрамдар, манилүү моменттер, эрежелер, ишенимдер же каада-салттардан келип чыкканы билинип турат.

8. Төрөткө байланыштуу тилдик тыйымдар

Келин төрөгөндө болсо ‘уулбу’, ‘кызбы’ деп сурабастан уул болсо ‘бөрү’, кыз болсо ‘түлкү’ деп айтат же ошентип сурайт. Себеп дегенде илгерки убактарда кыздарды түлкүгө окшоткон, уул баланы бөрүгө окшоткон. Бул эки жандуунун мүнөздөмөлүгүнө жараша ошондой кылган да. Кичинекей балдарды багууда болсо аларды жаман көздөн, суук сөздөн сактап калуу үчүн бапестеп бакпастан жан-жуман кийдирип ‘козум’, ‘жаным’, ‘болпоюп жакшы чоңойду’, ‘тез чоңоюп сүйкүмдүү’ болду дегендей сөздөрдү айтуу тыйым кылынат. Мындай болсо көз тийип кетет деп каралат да ‘жаман күчүк’, ‘сасыгың’ дегендей сөздөр айтылат. Ашыкча жакшы көрүп жалынып-жалбарса балага жамандык келет деп ошентилген.

9. Сөз сүйлөө адебине байланыштуу тилдик тыйымдар

Ата-бабаларыбыз узун тарыхтан берки жашоо барышында баштан өткөргөн тажирийбаларына негизделип, сапаттуу адам болуп асыл ахлак тургузуунун мыйзамын кортундулап чыккан. Адеп ахлакка эрекче мани берген. Асыл морал жетиштирүүнүн чыныгы жазуусуз мыйзамы болгон макал-лакап, тыйым сөздөрдү урпактан-урпакка кулакка тундуруп элдик мурас катары айтылып келген. Кыргыздын тыйымдары, нускалуу сөздөрү, макал-лакаптар изги моралдуу урпактарды тарбиялап-жетиштирүүнүн негизи болуп улуттук асыл ахлактын өлчөмү болчу. Бул мырастар кийинкилерге өлбөс өрнөк болуп жаштарга, балдарга абдан шай келет да анын тарбиялык кунун терең изилдөө абдан манилүү. Бабалардан мурас болуп бизге калган бул балуулуктар кийинки муунга үлгү болуп аларды жакшы адам болуу жолуна жетектейт. Жалпы эл моралдан турган руху куралдын өлчөмү менен ынак ынтымактуу жашоону курууга негиз түзөт. Жакшы урпактар тарбияланып жетишип чыгат. Сөз сүйлөө адебине байланыштуу тилдик тыйымдар үчүн буларды мисал келтиребиз : ата-эненин сөзүн укпаганга болбойт. Өзүнөн чоңдор менен кеп талашпайт, сөзгө конок берилет. Өзүн чоң сезип акимсинген сөздөрдү айтуу га болбойт. Мактанып көйрөндөнүп сүйлөөгө дегеле болбойт. Азамат эрдин жакшысы азыраак сүйлөп көп тыңшайт. Аял заты сылык сыпа сүйлөп кыйыр түрдө оюн туюнтат. Аял затын айрыкча кыздарды катуу кагып силкүүгө болбойт. Мындай болсо кыздын багы сынат деп каралат. Эки адам бар жерде шыбырашып сүйлөшүүгө болбойт. Ойлонбой сүйлөөгө болбойт. Эл оозунда ойлобой сүйлөсөң оорубай өлөсүң деген макал айтылат. Башкаларга айрыкча байкуш бечараларга суук сөз айтууга жол берилбейт. Тантып көп сүйлөөгө болбойт. Бала бар үйдө калп сүйлөөгө болбойт. Куру насаат айтууга болбойт. Бирөө менен сүйлөшүп жатканда сөз кезегин бербей узак сүйлөп туруп алууга болбойт. Сүйлөшүп жатканда кудуранып күңүрт сүйлөөгө же сөзүн бүтпөй чала сүйлөөгө болбойт. Наданга акыл айтуу тыйым кылынат... Демек бул түрмөгү түрүлгөн мисалдарды карасак бардыгы адеп-ахлак, тарбия берүүнү негиз кылган болуп ар кимдин сөз сүйлөө адебинин өлчөмү кылынган да ушул эреже менен ынак-ырашкер мамлени түзүп бактылуу жашоосун улантып келген.

IV Кортунду

Сөздү жыйнактап айтсак кыргыз тилиндеги тилдик тыйымдар башка тилдердеги тыйымдар сыяк эле жалпы мүнөздөмөлүккө ээ болуп эле калбай өзүндүк эрекчеликтерге ээ, анын түрлөрү түркүнтүстүү, мол мазмундуу болуп негизинен мал-чарбага байланыштуу тилдик тыйымдар, аш-тамакка байланыштуу тилдик тыйымдар, тууганчылык атоого байланыштуу тилдик тыйымдар, түскө байланыштуу тилдик тыйымдар, оруу-сыркоого жана өлүмгө байланыштуу тилдик тыйымдар, физиологиялык жана жыныстык иштерге байланыштуу тилдик тыйымдар, негизги майрамдарга, эрежелерге, ишенимдерге же каада- салттарга байланыштуу тилдик тыйымдар, төрөткө байланыштуу тилдик тыйымдар жана сөз сүйлөө адебине байланыштуу тилдик тыйымдар деген сыяктуу топтору байкалат. Алардын пайда болуусу кыргыздардын жашоо чөйрөсүнө, улуттук идеологиясына, салт-санаасына, диндик ишенимине, элдик маданияттык түзүмдөрүнө жана таалим-тарбия эрежелерине, этикалык моралданына байланышкан болот.

Тилдеги бул тыйымдар башка тыйымдар сыяк элдик нормаларды камтыган элдин адеп- ахлактык тарбиясы болуп элдин маданияты, элдин коомдук, саясий, экономикалык көрсөткүчү. Алар адамдын айлана-чөйрөгө, өз ара жана дүйнө менен карым- катнаштарындагы көз караштарынын философиялык туундулары, көп кылымдык тажрыйбаларынын натыйжасы. Булар жазылбаган мыйзам, эреже катары аткарууга милдеттуу болуп, балдарды күндөлүк турмуш- тиричиликтин өлчөмү кылууга чакырган. Ошол эле учурда алар улуулардын таалим-тарбия беруучу негизги милдети катары кабыл алынган. Жана бир жагынан бул тилдик тыйымдарды тактап изилдөө аркалуу өзгө элдердин маданиятын түшүнүп алар менен тоскоолсуз мамиле курууга, өз ара түшүнүп маданият алмаштырууларына белгилүү даражада көмөгү болот. Экинчи бир жагынан тил үйрөтүүдө да белгилүү маниси бар. Жаңылыш болгон тилдик баяндоо башкалардын сезимдерине зыян келтириши, өз ара мамилелерге доо кетириши, атүгүл эл аралык мамилелерде стресске алып келиши мүмкүн, ошондуктан тилдик тыйымдарын үйрөнүү жана колдонуу абдан маанилүү. Себеби тил менен маданият кудум эгиз козу сыңары бир-биринен айрылбайт. Тил аркалуу ошол тереңде жашырынып жаткан маданиятты билдирип тилди тереңдей үйрөнүүгө асыгы тиет. Үчүнчү жагынан айтканда бул жазуусуз эрежелер аркалуу жаштарды жакшы тарбиялап өстүрүүдө да куну бар. Жаштарды адептүүлүккө, түз жолго, ынсаптуулукка, абийирдүүлүккө, калыстыкка, адилеттүүлүккө ж.б. үндөп коомдук жашоо прнсиби болуп алардын сөз аракетин калыпка салып турат.

Пайдаланылган материалдар:

- [1] Dai Qingxia. Sociolinguistics[M].Commercial Press.2004.
- [2] Hu Zhenhua. Research on Kirghiz Language and Culture[M], Beijing:Minzu University ofChina Press,2006.
- [3] Ren Zexiang. Taboo language and national culture[N]. Journal of Yunyang Normal College. 2006-1(3).
- [4] Writing team of "A Brief History of the Kirghiz People". A brief history of the Kirghizpeople[M].Xinjiang:Xinjiang People's Publishing House,1986.
- [5] Liu Gengcen, Xu Xiaoyun. Kyrgyzstan[M].Beijing:Social Sciences Academic Press,2010.
- [6] Xinjiang Uygur Autonomous Region Series Editorial Group. Customs and habits of the Kirghizethnic group[M].Xinjiang:Minzu Publishing House,1986.
- [7] Wan Jianzhong. Taboo and Chinese Culture[M].Beijing:People's Publishing House,2011.
- [8] Кален Асанакун. Кыргыздардын маданият каада-салттары[M].Шинжаң: Шинжаң элбасмасы, 2012.
- [9] Макелек Өмүрбай. Тил жана котормо журналынын1982-2012 жылдардагы жыйнагы[M].(кыргызча).
- [10] Кадыров Ысмайыл.Кыргыз маданиятынын тамчылары[M],Бишкек, 2011.

- [11] Сейпидин Ысак. Кытайдагы түштүк кыргыздарынын тил жана маданияты[М].Эларасынан жыйнаган ички материал(2011-2023).
- [12] Акматалиев амантур.Кыргыздын көөнөрбөс дөлөттөрү[М]. Бишкек, 2011.
- [13] Адыл Жуматурду, Мамбеттурду Мамбетакун, Гүлбаар Кожеш. Кыргыздардын элдик ишенимдери жана коом[М] (кытайча нускасы). Пекин:Улуттар басмасы, 2009.
-